

INDUSTRIA TIPOGRAFICĂ VENEȚIANĂ ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA. EDITORI, GRAVORI ȘI NEGUSTORI*

Ana Martin

Până în 1797 când intră sub jurisdicția austriacă, Republica venețiană posedă încă teritorii străine și privilegii vamale, astfel încât exportul reprezenta o mare sursă de venit. Veneția rămâne focarul vieții cultural-artistice a secolului, reușind chiar să facă față, în plan editorial, concurenței franceze și olandeze¹. *Universitatea tipografilor și librarilor* era “una din cele mai active voci din bilanțul comercial venețian”, afirmă aceeași sursă, iar industria editorială deținea, în contextul tipografic italian, hegemonia de peste 30 de ani și redevine competitivă în comerțul european și mediteranean.

Pentru întreprinzători, profiturile erau imense, chiar și pentru un tânăr agent comercial al tipografiei din Padova, care înregistrează între 1700-1720 un profit de 656%, iar marii patroni ca Baglioni, Pezzana sau frații Hertz, puteau să plătească fără dificultate, de exemplu, în cazul primului amintit, 100.000 de ducăți pentru a fi primit în rândul patriciatului venețian, sau să-și achiziționeze clădiri și terenuri de milioane de ducăți².

Două familii venețiene: **Baglioni** și **Pezzana** dețin controlul în prima jumătate a secolului în ceea ce privește capacitatea productivă și volumul comerțului, prin cele 14 prese din dotare, în cazul primeia și 9 prese, în cazul celei de-a doua, tipărind, în special, cărți cu caracter scolastic, teologic și liturgic³.

În Peninsula Iberică cele două case de editură venețiene obținuseră dreptul exclusiv de difuzare în colegii și mănăstiri, cu un deșeu economic important așa cum reiese din evaluarea, făcută de agentul lor comercial, a pagubelor suferite la cutremurul din 1755 de la Lisabona, când pierderile casei Baglioni se ridică la 25.000 de ducăți, iar ale casei Pezzana, la aproape aceeași sumă⁴.

De asemeni, revelatoare pentru cifra de afaceri a industriei tipografice venețiene este situația unui librar parizian, care, în 1763 a vândut într-un procent de mai mult de 47% numai producții venețiene, în condițiile în care, la mijloc de secol, 82% din totalul tipăriturilor erau destinate exportului⁵.

Dintre numărul mare al librarilor și tipografilor vremii se remarcă **Giovanni Manfrè** de la tipografia Seminarului din Padova și **Giovanni Gabrielle Hertz**, printre altele și editor al unor periodice erudite, al cărui magazin cuprindea în 1721, 12.000 de titluri⁶.

Dacă unii editori venețieni caută să-și învingă concurența prin scăderea prețului de cost, alții, îmbunătățesc substanțial aspectul publicațiilor, scot tiraje limitate de o înaltă ținută artistică.

*Studiul prezent face parte dintr-o lucrare mai amplă prilejuită de documentarea noastră la Veneția, în biblioteci și muzee, asupra fenomenului tipăriturilor venețiene (stampe, cărți, etc.) din secolul al XVIII-lea, care se găsesc într-un număr destul de mare în colecțiile din Oradea, la: Muzeul Țării Crișurilor, Protopopiatul Romano-Catolic, Institutul de teologie greco-catolic, Biblioteca județeană „Gh. Șincai”, etc.

¹ Mario Infelise, *L'editoria, Storia della cultura veneta, Il Settecento*, 51, Vicenza, 1985, p. 91.

² *Ibidem*, p. 92.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, p. 93.

În această ultimă categorie intră trei editori venețieni: Albrizzi, Zatta și Pasquali, amintiți și de profesorul de Istoria Cărții, Albert Flocon, în magistrala carte apărută în România în 1976, "Universul cărților"⁷.

Giambattista Albrizzi, autor al unor studii de artă, prefațator al multora din propriile ediții era bun prieten cu pictorul G. B. Piazzetta, împărțășind amândoi, cu aceeași fervoare, credința religioasă a catolicismului. Colaborarea lor profesională, de lungă durată, le aduce faima europeană, odată cu apariția în 1745 a *Ierusalimului eliberat* de Torquato Tasso.

Volumul este dedicat împărătesei Austriei, Maria Tereza și difuzat în peste 300 de localități din Europa. Este nu numai una din cele mai frumoase ediții ale *Settecento*-ului italian, ci, cum spune Goethe, "una din cele mai splendide care se poate vedea"⁸.

Pentru volum, Piazzetta furnizase desenele ce vor fi gravate de Pitteri, așa cum procedase și pentru *Operele* lui Bossuet care văd lumina tiparului în anul 1736, în limba franceză. Albrizzi publicase în 1699 *Istoria Vechiului și Noului Testament*, cunoscută ca *Biblia lui Nicolosi* cu 35 de planșe gravate de Domenico Rossetti, carte ajunsă în 1724 la a 11-a ediție și va fi în continuare reeditată pe tot parcursul secolului al XVIII-lea⁹. Lui Albrizzi i se datorează, de asemeni, publicarea ghidului turistic al Veneției, în 1737, cu titlul *Il Forastiere illuminato* (Străinul luminat) cu gravuri de G. Zuchi.

Rodolfo Gallo, în lucrarea citată, trece în revistă cele mai semnificative publicații editate de ceilalți doi tipografi: Zatta și Pasquali. Ambii apelează la serviciile celor mai talentați desenhatori și gravori venețieni.

Astfel, **Giacommo Zatta** publică în 47 de volume, *Comediile* lui Goldoni cu 400 de gravuri după desenele lui P. A. Novelli, *Triumfurile* lui Petrarca cu ilustrații de Zompini și Brustolon, opera lui Dante – cu 200 de ilustrații gravate după desenele lui F. Fontenbasso, Jacoppo Guarana, G. Zompini, Tiepolo, Schiavonio și clasicii *Parnasului* italian, în 56 de volume cu gravuri de Daniotto, apoi, operele lui *Metastasio* în 8 volume, cu 250 vignete, etc.

Giambattista Pasquali nu făcea parte dintr-o familie cu tradiție în domeniul editorial. El se ridică prin propriile forțe înconjurându-se de tineri tipografi și gravori talentați. Are fler, știe să se orienteze după gustul și moda epocii. Îl va avea ca "Mecena" pe consulul englez John Smith care-l finanțează pentru unele apariții, cum ar fi *Culegerea de vedute*, după tablourile lui Canaletto, gravate de A. Visentini. În 1756 publica *Picturi de Pellegrino Tibaldi și Nicolo Abbati*, cu gravuri de Brustolon, apoi *Comediile* lui Goldoni în 17 volume cu 89 de planșe, gravate de A. Baratti, după desenele lui P.A. Novelli, dicționare de medicină, chirurgie, chimie, anatomie, farmacie și istorie naturală, bogat ilustrate precum și admirabila operă: *Officium Beatae Mariae Virginis*, tipărită în 1740, ilustrată cu 36 de gravuri de Pitteri, după desenele lui Piazzetta.

Alți editori ca: **Simone Occhi**, **Paolo Colombani**, **Giuseppe și Tommaso Bettineli**, **Gianmaria Bassaglia** îmbogățesc cadrul stamperiei venețiene, în a 2-a jumătate a secolului.

Mario Infelise, exegetul fenomenului editorial venețian al secolului al XVIII-lea consemnează pentru anul 1767, de exemplu, 36 de tipografii cu 81 de prese și 44 de librării, ocupându-se în mod special de casa de editură a Remondinilor de la Bassano a

⁷ Albert Flocon, *Universul cărților*, București, 1976, p. 361.

⁸ Mario Infelise, *op. cit.*, p. 93.

⁹ Rodolfo Gallo, *L'incisione nell'700 a Venezia e a Bassano*, Venezia, Libreria serenissima depositaria, 1941, p.25, p. 32 et sqq.

cărei prezentare succintă o facem în continuare pe baza datelor oferite de autor, în sursa citată anterior și în următoarea¹⁰.

În jurul anului 1650 negustorul padovan **Giovanni Antonio Remondini** întemeiază la Bassano o tipografie care, timp de 130 de ani, se va dezvolta continuu, atingând perioada de maximă expansiune între 1725-1797.

Tânărul întreprinzător începe lucrul cu o singură presă tipografică, în 1670. Pe măsura creșterii cifrei de afaceri, numărul lor va crește. În 1715 avea 12, iar în 1764, 32. Norocul i-a surâs lui Remondini atunci când s-a inspirat din stampele populare executate destul de grosolan pe lemn sau aramă în micile ateliere din împrejurimile locurilor natale și care circulau în cadrul comerțului local.

Începe să tipărească imagini de sfinți și alte subiecte religioase, diferite jocuri pentru adulți și copii, figuri de animale etc., ca acele *Paesi di cuccagna* (Țări minunate) difuzate în toată Europa. Cererea tot mai mare de pe piață îl determină pe tipograful basanez să-și trimită reprezentanți în toate orașele Europei, din Peninsula Iberică până la Moscova, pentru a pune bazele comerțului de stampe.

Țăranii din Val Tesino, o localitate de lângă Bassano își lasă casele și pământurile în garanția lui Remondini, fenomenul generând proverbul: *Santi di Remondini ga magna i campi dei Tesini* (Sfinții lui Remondini păzesc pământurile celor din Tesino). Astfel, Remondini devine și cel mai mare proprietar de pământ din secolul al XVIII-lea.

Cei plecați deschid magazine de profil în cele mai diverse orașe: Lisabona, Barcelona, Madrid, Toledo, Valencia, Malaga, Paris, Strasbourg, Edinburg, Londra, Lausanne, Viena, Graz, Innsbruck, Praga, Augsburg, Bratislava, Francoforte, Berlin, Amsterdam, Stockholm, Varșovia, Cracovia, Danzig, Riga, Petersburg, Moscova, etc. Ei furnizează patronului de la Bassano informații asupra cererii pieței, a gustului local sau a ceea ce credeau ei că s-ar vinde mai bine.

Pentru a ne forma o părere în legătură cu puterea de cumpărare și autoritatea casei de editură a Remondinilor exemplul ce urmează este revelator. Între anii 1735-1739, în Augsburg, G.A.Remondini cumpărase 3 cartiere pentru necesitățile stamperiei. După o activitate laborioasă de trei decenii, mai precis, în 1771, Călcografia Academiei de Arte Libere din Augsburg îi acuză pe bassanezi de plastografierea unor opere, dar incidentul se încheie cu un acord între părți și totală victorie a lui Remondini care, mai obține, în plus, tranzitul liber al tipăriturilor sale în interiorul Imperiului Habsburgic.

În 1750 Remondini “debarca în forță” și la Veneția, cumpărând un mare magazin (bottega) în campo-ul San Salvador. La această dată, imprimeria lui Remondini era cea mai mare de acest gen, nu numai din Italia, ci și din toată Europa. Între anii 1751-1797, publicase 1114 titluri. Printre tipografii venețieni, în cel mai scurt timp, are cota cea mai ridicată a producției, lansându-se în tipărirea de cărți mai ieftine, ceea ce a determinat scăderea prețurilor. Faptul îi nemulțumește pe confrății săi venețieni care, timp de peste 30 de ani, vor avea de înfruntat concurența tipografului bassanez.

Venețienii adresează multe plângeri Senatului care va lua unele măsuri în departamentul Inspectorilor prin Gaspare Gozzi, cum ar fi: prelungirea duratei privilegiilor de la 20 la 30 de ani pentru cărțile din prima ediție și de la 10 la 15 ani pentru reeditarea cărților străine.

Giovanni Antonio Remondini se va comporta ca un “capitalist” fără scrupule determinând falimentul micilor tipografi venețieni care-l numeau “corsar, pirat,

¹⁰ Mario Infelise, *Editoria e industria nel'700: i Remondini da Bassano all'Europa, Libro e incisione a Venezia e nel Veneto nei secoli XVII e XVIII*, Vicenza, 1988, p. 107 et sqq.

uzurpator”. Însă, pentru bilanțul comercial al Republicii venețiene întreprinderea lui Remondini era “extrem de benefică”, aducându-i mari venituri.

În 1783, la conducerea firmei se afla **Giuseppe Remondini**, om de o vastă cultură și mason. El primește titlul nobiliar de conte de Gronunbergo.

În ultimul deceniu al secolului, norocul Remondinilor intră în declin, iar criza se va prelungi până la jumătatea secolului al XIX-lea.

În ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea în câmpul editorial venețian apar și alți întreprinzători: **Vincenzo Formaleoni**, **Gatti**, **Storti**, **Marcantonio Manfrè**, **Antonio Fortunato Stella** și contele **Alessandro Pepoli**. Din colaborarea ultimilor doi se va naște în 1795 cea mai mare tipografie din Veneția, pusă la dispoziția “publicului italian” iar “noul librar și tipograf venețian”, cum se autointitula, se orientează spre publicarea cărților științifice străine traduse în italiană, cât și spre cele autohtone.

Într-o scriere de la mijlocul secolului al XVIII-lea sunt descrise trei categorii sociale care activau în lumea editorială: librarul, tipograful și tipograful-librar, după cum urmează:

- **“librarul** – este un negustor de cărți care se ocupă de comerțul imediat, cotidian și nu e obligat să știe nimic despre arta tiparului. De obicei sărac, cu un capital aparent, are unul sau doi băieți de prăvălie, plătind 5 ducăți unuia;
- **tipograful** e cel care are prese și caractere (de litere), care-i plătește pe muncitori și tipărește pentru negoț, plătește facturile și trimite la tipărit ceea ce vrea;
- **tipograful-librar** e cel care, în tipografia sa, are funcția de maestru tipograf plătit cu 13 lire pe zi, dar numărul lor e restrâns”¹¹.

Pe parcursul secolului numărul tipografilor-librari este în scădere. Mulți dintre ei rămân legați de vechile obiceiuri și concepții editoriale urmând să supraviețuiască doar întreprinderile cu o structură mai elastică și adaptabilă cererii, care nu era previzibilă și nici constantă¹².

Rămânând în domeniul definițiilor, termenul de *calcografie* are mai multe aspecte. În primul rând, indică imprimarea operei de artă prin procedeele tiparului adânc și rezultatul acestei acțiuni, apoi, în al doilea rând, atelierul sau colecția de gravuri obținute prin această tehnică.

Unul din cei mai avizați comentatori ai fenomenului, Giuseppe Longhi, el însuși gravor, situează stampa calcografică între arta desenului și orfevrăriei, “calcografia fiind pentru artele libere ceea ce tipografia este pentru litere și științe, prima însoțind-o pe a doua, ajutând-o să-și înfrumusețeze produsele”¹³.

Pentru a-i da dreptate lui Longhi, nu trebuie decât să ne amintim numeroasele exemple de colaborare între tipografi-editori și meșterii gravori, alegând cel mai semnificativ exemplu, al tipografilor familiei Remondini pentru care lucrează un foarte mare număr de gravori cum sunt: Giovanni Volpato, Francesco Bartolozzi, Marco Pitteri, Pietro A. Novelli, etc., sau pictorii-gravori și desenatori: Giambattista Piazzetta, Jacoppo Amigoni, Domenico Maggiotto, Marco Ricci, Jacoppo Guarana, Pietro Longhi etc.

Alți gravori, ca Giacommo Leonardis execută ilustrații pentru stamperia lui Giuseppe Rossi sau Pinelli și pentru diferiți editori: Antonio Zatta, Antonio Groppo, Francesco Pitteri. Francesco del Pedro lucrează cu tipograful N. Cavalli și J.Wagner. Exemplele ar putea continua, colaborările dintre cele două categorii fiind numeroase și

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ Giuseppe Longhi, *La calcografia*, Milano, Stamperia Reale, 1830, vol. I, p. 23.

diverse. Printre altele, contau legăturile de amicitie sau rudenie, dar și specializarea unor gravori în transpunerea anumitor genuri de artă.

Cele mai uzuale tehnici calcografice în Veneția timpului sunt gravura în aramă cu dălțița și aquafortele, luate separat sau combinate.

În 1719, la Veneția, arta gravurii în aramă numără doar șase reprezentanți care hotărăsc să se asocieze pentru a face față concurenței străine, pentru a-și organiza propria producție și vânzare a stampelor¹⁴. Ei își deschid un magazin-atelier unde ucenicii învățau meseria timp de doi ani, susținând la sfârșit o “probă de artă”. Ca director-coordonator al acestei *Bottega dei Scultori e Stampatori in rame di Venezia* (Atelierul gravurilor în aramă și al tipografilor din Veneția) este ales Antonio Baroni, iar Andrea Zucchi se ocupă de fixarea prețurilor stampelor executate de membrii asociației.

În 1754, asociația se destramă deoarece monopolul tipăririi și al vânzării este transferat *Miniatorilor* (autorilor de miniaturi), potrivit unei legi existente încă din 1680. Documentul din 2 iulie 1754 arată că arta gravurii este liberalizată, oricine poate să exercite această meserie, însă, atunci când este vorba de “a stampa sau a vinde”, doar “miniatorii” au acest drept, reprezentați din 1714 prin *Asociația gravurilor de sigilii*¹⁵. Acestei asociații îi sunt subordonați gravorii care aveau prăvălie și exercitau negoțul cu stampe.

A doua categorie de gravori, arondați departamentului pictorilor, așa numitului *Colonello dell'Arte dei Dipintori*, sunt subordonați Miliției Mării (Milizia da Mar) care, prin *Reformatorii Universității din Padova și suprintendentul stampelor* își exercită controlul în acest domeniu.

Vom vedea cum acei gravori care-și propun să reproducă anumite opere de pictură trebuie să ceară aprobarea de la Reformatorii Universității din Padova. În cereri, ei specifică numele pictorului și operele pe care vor să le reproducă, precum și perioada pentru care acest “privilegiu” să le aparțină.

Reformatorii Universității din Padova înregistrează cererile, dau aprobări și veghează ca acestea să nu se suprapună, cu ale altor petiționari, rezolvă diferendele ivite pe această temă, controlează calitatea stampelor, etc.

Odată cu înaintarea cererii de privilegiu către acest for, gravorul trebuia să facă dovada măiestriei sale, aducând spre examinare câteva planșe. De multe ori, în verdictul dat de Reformatori se fac aprecieri asupra gravurii respectiv, sau recomandări pentru activitatea sa viitoare; în componența grupului Reformatorilor fiind aleși oameni competenți. De exemplu, vreme de 23 de ani (1762-1786) funcția de suprintendent al stampelor o deține jurnalistul Gaspare Gozzi, fratele scriitorului Carlo Gozzi (1720-1806).

Atelierele de stampe și librăriile ocupau străzi întregi în Veneția, fiind înșiruite unele lângă altele. Numărul lor creștea treptat ajungând, de la 21, la 94, câte erau în 1766¹⁶.

Potrivit părerii lui Rodolfo Gallo¹⁷, totuși, numărul gravurilor în aramă era destul de modest în comparație cu amploarea fenomenului editorial. Prelucrând numeroase documente de arhivă, printre care cele ale Bibliotecii Seminarului Patriarhiei din Veneția, ce se referă, în mod special, la “profesorii artei-desenului”, Gallo reproduce lista întocmită în anul 1738 de Zibaldone del Temanza, care amintește 19 gravori în

¹⁴ Rodolfo Gallo, *op. cit.*, p. 9 et sq.

¹⁵ *Ibidem*, p. 10 et sq.

¹⁶ Mario Infelise, *op. cit.*, p. 92

¹⁷ Rodolfo Gallo, *op. cit.*, p. 23 et sq.

aramă împreună cu locul atelierelor lor. Aflăm astfel, că atelierul lui Marco Pitteri se afla în campo-ul S. Cassian, a lui Pietro Monaco în S. Lunardo alle Calleselle, ca să-i menționăm doar pe cei prezenți în studiul nostru, lista continuând cu alte nume: A.Luciani, A.Visentini, G.A.Faldoni, B.Falconi, B. Crivellari, C.Orsolini, Fr. Zucchi, G.Cattini, G.Cameratta, G.Baroni, G.Giampiccoli, F. Sartori etc.

În 1739, la Veneția sosește germanul Joseph Wagner care va impulsiona, în mod deosebit, arta gravurii pe aramă. El se stabilește definitiv la Veneția și își deschide în numai trei ani de la sosire un atelier ce va deveni, pentru mai bine de un secol și jumătate, una din cele mai importante calcografii venețiene.

La fel de viabilă se dovedește a fi și calcografia lui Teodoro Viero, situată în campoul San Giuliano, aproape de cea a lui Wagner. Întreprinderea fiecăruia se va bucura de continuitate prin urmași, a lui Wagner până în 1835, iar a lui Viero până în 1924. Moștenirea din tată-n fiu a meseriei, frecventă nu numai în epocă sau în Veneția, este, de altfel, fenomenul general valabil domeniului, unde munca, răbdarea și devoțiunea se împletesc în egală măsură.

Francesco Bartolozzi își desăvârșește meșteșugul în atelierul lui Wagner, apoi își deschide un atelier în Santa Maria Formosa. La rândul său, îi are ca elevi pe: Innocente Alessandri și Pietro Scataglia, viitori cumnați, căci, Scataglia se va căsători cu Rosanna, sora lui Alessandri¹⁸. Cei doi își deschid propria firmă deasupra podului Rialto autointitulându-se: "vânzători și miniatori de stampe". Ei sunt primii care reeditează culegerea de stampe a lui Pietro Monaco, după moartea acestuia. De regulă, fiecare gravor profesionist deținea și un atelier calcografic unde își stampa lucrările proprii. Unii preferau să le și vândă, caz în care atelierul, situat de obicei la stradă, era deschis publicului. Alții, în schimb, preferă să lucreze în liniște și să lase negustorului de stampe grija de a le vinde lucrările.

Existau deci, trei categorii de nivele în producția de stampe: gravorul, gravorul-negustor și negustorul. Din ultima categorie face parte și Lodovico Furnaletto, cu magazinul în campo-ul San Salvador, amintit la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în 1797, cu ocazia unei cereri înaintată proaspătului guvern democratic de către gravorii și negustorii de stampe¹⁹. Cererea este semnată de 16 petiționari: 8 gravori, 4 negustori și 4 gravori-negustori de stampe. Ei afirmă că arta stampeii e calificată liberă la fel ca pictura și sculptura. Totodată, documentul relevă cu o mare claritate departajarea atribuțiilor și responsabilităților fiecărei categorii. Reiese, de asemeni, cifra de afaceri a fiecăruia după impozitul plătit, pe primul loc situându-se Giambattista Remondini, apoi Giacomo Zatta, urmând în ordine descrescătoare: Nicolo Cavalli, Innocente Alessandri, Angelo Wagner, Theodoro Viero, Giovanni Maria Furnaletto, Pietro Scataglia și Gasparo Furnaletto.

Din activitatea calcografică nu trebuie, bineînțeles, să-i excludem pe editorii-tipografi cum sunt Giambattista Remondini, Giacommo Zatta sau Nicolo Cavalli. În tipografiile lor exista cel puțin un laborator calcografic unde lucrau gravori profesioniști. De exemplu, Remondini avea, încă din 1730, un astfel de laborator, condus de gravorii Giampiccoli și Baroni²⁰.

De obicei, gravorii venețieni își imprimă singuri lucrările căci operațiunea este aproape la fel de delicată ca și gravarea însăși. După cum am văzut, ei lucrează pentru negustorii de stampe sau tipografi, fiind plătiți de aceștia.

¹⁸ *Ibidem*, p. 47 et sq.

¹⁹ *Ibidem*, p. 53.

²⁰ *Ibidem*.

Există însă și cazuri când gravorul preferă să-și valorifice singur munca, cum este Pitteri, al cărui atelier era deschis oricând publicului, gravând la comandă, mai ales portrete.

Dar, indiferent de statutul sau categoria din care fac parte, toți cei care lucrează în domeniu cunosc din punct de vedere material o situație bună dacă nu chiar înfloritoare, deoarece serviciile lor sunt tot mai mult apreciate și cerute pe piața internă și externă.

L'INDUSTRIE DE L'IMPRIMERIE DE VENISE AU XVIII-E SIÈCLE. ÉDITEURS, GRAVEURS ET COMMERÇANTS*

Résumé

Jusqu'en 1797, quand elle entre sous la jurisprudence autrichienne, la République vénitienne possédait encore des territoires étrangers et des privilèges de douane de sorte que l'exportation représentait une grande source de revenus. Dans l'exportation de livre imprimé, elle pouvait résister à la concurrence française et hollandaise.

Mario Infelise, l'exégète du phénomène (qui se rapporte à l'impression d'un ouvrage éditorial vénitien du XVIII-e siècle), consigne pour 1797, 36 imprimeries à 81 presses et 44 librairies. Seulement la maison d'édition des Remondine de Bassano possédait 32 presses typographiques, étant considérées parmi les plus grandes de ce genre en Europe. Si certains éditeurs essaient de vaincre la concurrence par la baisse du pris de revient, d'autres améliorent l'aspect des publications en produisant des tirages limités d'une haute tenue artistique. Dans cette catégorie il faut considérer 3 éditeurs vénitiens: Giambattista Albrizzi, Giacomo Zatta et Giambattista Pasquali.

Les ateliers d'estampes et les librairies occupaient à Venise des rues entières, étant alignés les uns à côté des autres. Leur nombre augmente graduellement atteignant 94 en 1766. Et pourtant, selon l'opinion de l'historiographe R. Gallo, le nombre des graveurs en cuivre était assez modeste, comparé à l'ampleur du phénomène éditorial, mentionnant pour 1738, 19 graveurs en cuivre et l'endroit de leurs ateliers.

En 1739, arrive à Venise l'allemand Joseph Wagner, qui stimulera particulièrement la gravure en cuivre. Il s'établit définitivement à Venise et en 3 ans seulement de son arrivée, il ouvre un atelier qui deviendra pour plus d'un siècle et demi l'une des plus importantes calcographies vénitiennes. La calcographie de T. Viero, située dans le „campo San Giuliano”, près de celle de Wgner, s'avère elle aussi viable.

* L'étude ci présente est une partie d'une oeuvre plus large, que nous avons rédigée à l'occasion d'une documentation à Venise, dans des bibliothèques et des musées, sur le phénomène éditorial vénitien du XVIII-e siècle (estampes, livres) qui se trouvent dans certaines collections d'Oradea: Le Musée du Pays des Criș, L'Evêché romain-catholique, L'Institut de théologie gréco-catholique, La Bibliothèque Departementale „Gh. Șincai”, etc.